

MIKKO HÄRÖ
FM, osastonjohtaja
Museovirasto, kulttuuriympäristön suojele

Museovirasto maaseudulla

Työskentelen Museovirastossa osastolla jonka alana on kulttuuriympäristön suojele. Onkin hyvä aloittaa kulttuuriympäristön ja kulttuuriperinnön määrittämistä. Kulttuuriympäristötutkimuksen seura (sellainenkin on äskettäin perustettu, suosittelen) kirjasi asian äskettäin erääseen kirjeeseensä muun muassa näin:

”Kulttuuriympäristö muodostuu ihmisen muokkaamasta ympäristöstä, ympäristöä muokkaavasta tai ympäristöön mukautuneesta toiminnasta sekä ihmisen ja yhteisön nykyisestä ja historiallisesta suhteesta ympäristöönsä. Kulttuuriympäristö on siis yhteisöjen ja yksiköiden muistin ja identiteetin perustekijä.” Kirjaus jatkuu, mutta katkaisen tähän; samalla tavoin määrittelemme kulttuuriympäristön myös Museovirastossa.

Museovirasto on perinteisesti lähestynyt kulttuuriperintöä fyysisen ympäristön tai esinemaailman kautta. Osastoni työnä on tehdä niistä tulkintoja ja analyyseja, ja keskustella ja vaikuttaa niiden pohjalta siihen, miten ympäristömme muuttuu, minkä olisi säilyttävä ja miten, mitä siitä ehkä tallentuu kokoelmiin ja rekistereihin. Kysymykset liittyvät ympäristön muutoksiin ja muutosten hallintaan, eivät niiden estämiseen.

Kulttuuriympäristö ei ole helposti avautuva

käsite, eikä sitä ole suojelemaan. Sillä on usein kielteinen kaiku, ehkä erityisesti juuri maaseudulla. Museovirasto käyttää mieluusti ilmaisua vaaliminen, jolla tarkoitamme ympäristömme ja kulttuurimme (historiallisista) arvoista huolehtimista ja niiden vahvistamisesta voimavarana.

Maaseututraditio Museoviraston työssä

Museovirastolla ei ole omaa maaseutuagendaa tai maaseutupolitiikkaa. Kulttuuriympäristön asian tuntijaviranomaisena sen suhde maaseutuun liittyy ennen kaikkea kunnallisen ja paikalliseen päätöksentekoon, erityisesti maankäytön suunnitteluun. Keskeisiä seuraamiamme kohteita ovat maaseudun taajamat ja kylät, maa- ja metsätalouden muovaamat ja ylläpitämät maisemat, niihin sisältyvä arkeologinen kulttuuriperintö sekä yksittäiset rakennusperintökohteet. Kiinnostuksen suuntia havainnollistaa vuoden 2014 koulutuspäiviemme Maaseutu ja maaseudun taajamat ohjelman otsikointi: ”Maaseudun taajamat ja maaseutu suomalaisessa yhteiskunnassa”; ”kylien kulttuuriperintö ja kaavoitus”; ”tyhjenevät kuntakeskukset ja autioituvat rakennukset” sekä neljäntenä ”kylien ja

niiden toimintojen kehittäminen”.

Maaseutu on ollut kulttuuriperinnön toimijoiden ja museoviranomaisten perinteisintä työalaa. Yleinen huoli talonpoikien elämänpäiirin ja kulttuurin muuttumisesta ulottuu 1800-luvun lopulle asti ja liittyy läheisesti muun muassa kotiseutuliikkeen ja paikallismuseoiden kehitykseen. Muistiini on jäänyt, lähdettä en muista, 1800-luvun lopun marmatus siitä, kuinka rautateiden asemarakennukset vaikuttivat kielteisesti maaseudun yksikertaiseen ja puhtaaseen rakennuskulttuuriin. Nyt nuo asemarakennuksetkin ovat ainakin arkkitehtonisesti arvossaan, monet syrjässä ja käytöttä rapistumassa.

Kansanrakennusten dokumentointi ja tutkimus alkoi 1800-luvulla, laajeten kansatieteelliseksi kylätutkimukseksi 1920–1960-luvuilla. Muinaistieteellinen toimikunta ja Museovirasto muodostivat siinä sivussa oman talonpoikaisten rakennusten ja pihapiirien kokoelmansa, eräänlaisen hajasijoitetun Seurasaaren jatkeen maan eri puolille. Museoina ovat olleet, kartanot tässä sivuuttaen, Ilmajoen Yli-Laurosele, Pusulan Myllyniemen torppa, Suomenniemen Lyytikälä ja Vaalan Lamminaho sekä lisäksi Utsjoen Välimaan kenttä. Valtion säästöt ovat muuttaneet niiden tilannetta, viraston omat voimavarat eivät enää riitä kohteiden aktiiviseen avoinna pitoon, saati toimintojen kehittämiseen.

Oman traditionsa ovat muodostaneet nyttemmin lopetetut kansatieteelliset kyselyt. Kyselyillä on selvitetty monipuolisesti maaseudun katoamassa ollutta kulttuuria. Aineistoissa on yllättävänkin ajankohtaisia tai nykyhetken rinnastuvia näkökulmia, kuten vuonna 1957 kysymys siitä, miten siirtoväki ja paikkakuntalaiset näkivät toisensa.

Museovirasto on etäännytynyt edellä todetuista traditioista. Säätyläiskulttuurin, kartanoiden ja pappiloiden, samoin kansanomaisen rakentamisen erityistuntijat ovat korvautuneet kulttuuriympäristön yleistuntijoilla. Toistaiseksi viimeinen kansatieteellisen rakennustutkimuksen suuri nimi riveisämme oli Teppo Korhonen, jonka siirtyessä yliopistolle ei korvaajaa ollut tarjolla, mutta ei ehkä haussakaan. Museovirastoa parempia maaseudun rakentamisen asiantuntijoita löytyykin helpommin

joistakin maakuntamuseoista, jotka työssään ovat muutenkin maaseudun kohteita, omistajia ja muita toimijoita lähempänä. Museoviraston on vaikeaa olla Helsingistä läsnä maaseudun arjessa ja muutoksissa. Maaseutukaan ei enää ole se entisensä, se ilmenee kaupunkien kehysalueina, maaseudun paikalliskeskuksina, kaupunkien läheisenä maaseutuna, ydinmaaseutuna ja harvaan asuttuna maaseutuna. Kulttuuriympäristön muutosten kysymykset ovat kullakin näistä alueista omanlaisiaan.

Jopa museot, Seurasaaresta alkaen, voivat silti yhä olla merkityksellisiä maaseudulle. Parhaimmillaan ne tarjoavat perinteisten rakennusten hoidon ja korjaamisen menetelmiä ja materiaalien esittelyä, jakavat osaamista. Perinteinen osaaminen on sovellettavissa myös maaseudun muuttuviin käyttörakennuksiin, joihin kulttuuriympäristön viranomaiset törmäävät jokapäiväisessä työssään. Museoviraston vaikutuskeinoja ovat sinänsä pienet avustukset sekä korjausrakentamisen ohjaus ja neuvonta, kuten ilmaisjakelussa olevat korjauskortit tai restaurointikuvasto. Uhkia asettaa ainakin EU, jonka energiadirektiiviin on vaikea sovittaa ajatusta perinteisten puurakennusten kokonaistaloudellisuudesta tai ekologisesta kestävydestä.

Mihin Museovirasto kiinnittää huomiota

Museovirasto pyrkii keskittymään valtakunnallisesti merkittävien ympäristöjen turvaamiseen. Valtioneuvoston hyväksymät, maankäyttö- ja rakennuslakiin perustuvat valtakunnalliset alueidenkäytön tavoitteet edellyttävät keskeisten valtakunnallisten inventointien huomioimista maankäytössä. Uusin rakennettuja ympäristöjä koskeva inventointi (RKY) vahvistettiin käyttöön 2009. Sen kohteista 434 liittyy tavalla tai toisella agrarimaisemaan, 204 kirkonkylään, 170 kulttuurimaisemaan, 304 kylään ja 307 talonpoikaistaloon. Luvuissa on kyse ympäristön nykyluonteesta, luvut ovat myös osittain lomittaisia ja päällekkäisiä. Ehkä tärkein, toki yleisesti tiedossa oleva havainto vanhaa, vuodelta 1993 ollutta luetteloa uudistettaessa oli kirkonkyliemme tila. Pelkkä

kirkko ei tee kirkonkylästä arvoympäristöä, hyvin säilyneet ja hallitusti muuttuneet kirkonkylät ovat maassamme valitettavan harvassa.

Valtaosa rakennuskannastamme on valmistunut muutaman viime vuosikymmenen kuluessa. Julkishallinnon ja kaupunkien uudemman rakentamisen arvot ja laatu saavat yhä enemmän huomiota kulttuuriympäristön vaalimisessa. Maaseutu on jäänyt tässä katveeseen, myös Museoviraston työssä. Erityistä merkitystä olisi asutustoiminnalla 1920–1930-luvuilla ja uudestaan sotien jälkeen. Niiden perään seuranneen maaseudun taajamien laajentumisen ja puoliurbanisoitumisen tuloksiin on toistaiseksi suhtauduttu lähinnä kielteisesti (myös minä tuossa edellä), puhumattakaan maaseudun uudemmista palvelukeskittymistä, kuten matkailukeskuksista. Vapaa-ajan asuminenkin, puoli miljoonaa asumusta, kattaa vaiheet suurhuviloista mökkialueisiin ja rantakaavoituksen uudempiin tuloksiin. Valtionhallinnolla, erityisesti edesmenneellä Maatilahallituksella, sitä ennen alan järjestökentällä ja vielä 1990-luvulla maa- ja metsätalousministeriölläkin on ollut hieno traditio maaseudun rakentamisen ohjauksessa ja tukemisessa. Sen tuloksia on ainakin 2000-luvun alkuun asti esitely erinomaisissa julkaisuissa, mutta epäilen, onko kohteita huomattu arvostaa maaseutua koskevissa rakennusperinnön inventoinneissa. Inventointihan ei vielä tarkoita, sanotakoon se varmuudeksi, kohteen suojelua vaan vasta sen laadun ja merkityksen tunnistamista.

Koulutuspäivillämme 2014 kylätutkimuksesta kertoneen Anna Kirveennummen mukaan kulttuurihistoriallinen lähestymistapa, kylien tarkastelu monitieteisen tutkimuksen laboratoriona, hallitsi 1970–1980-lukujen kylätutkimusta. Tämä tarkastelukulma on vaikuttanut tapoihin, joilla yhä tarkastelemme kyliä maankäytön suunnittelussa ja kulttuuriympäristön inventoinneissa. Intressimme kohdistuu muun muassa maatalouden harjoittamiseen liittyviin eriaikaisiin asutuskerrostumiin, kartanolaitokseen, maaseudulle sijoittuneen teollisuuden ja tuotannon rakentamiseen, tiestöön, julkiseen ja yhteiseen rakentamiseen (kirkot, hautausmaat, virkatalot, koulut, kunnantalot, seurantalot, liikerakennukset) sekä vapaa-ajan rakentamiseen. Viherympäristöjen,

puutarhojen ja puistojen sekä laajemmin biologisen kulttuuriperinnön merkitys on selvästi kasvussa.

Museovirasto on viimeiset parikymmentä vuotta kiinnittänyt lisääntyvää huomiota myös historiallisen ajan, siis keskiaikaisiin ja sitä nuorempiin muinaisjäänneksiin. Muinaisjäänneiden tunnistaminen ja huomioiminen on yhä tärkeämpää maaseudun kulttuuriympäristön vaalimisessa. Niiden selvittämistä edellytetään kaavoituksen ja muiden laajojen maankäyttöhankkeiden yhteydessä. Tutkimus ja inventointi ovat lisääntyneet ja tunnettujen kohteiden määrä on kasvanut. Kohteiden ja jäännösten kirjo on erittäin monipuolinen. Tietoja on tiivistetty 2009 julkaistuu oppaaseen Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäänneokset, tunnistaminen ja suojelu.

Muinaisjäänneiden määrittelyn laajentuminen yhdessä tunnistettujen kohteiden lisääntymisen kanssa ovat mahdollinen lähtökohta myös konflikteille. Muinaisjäänneokset ovat automaattisesti rauhoitettuja, myös ennalta tuntemattomat kohteet heti kun niihin vaikkapa rakennettaessa törmätään. Muinaisjäänneorekisterissä on juuri nyt yli 30 000 kiinteää muinaisjäännettä, joista historialliselta ajalta runsaat 9 700, noin kolmannes. Muita, muinaisjäänneksiin rinnastuvia kohteita rekisterissä on noin 2 500, kaikkiaan kohteita siis yli 45 000, ja potentiaali on tätä huomattavasti suurempi.

Maaseudulle tunnusomaisia on suuri joukko keskiajan ja sen jälkeisen asutus-, elinkeino- ja liikennehistorian kohteita. Niitä ovat muun muassa kokonaan tai osin autoituneet kyläpaikat, mutta arkeologisia jäänteitä tai kulttuurikerroksia on melkein minkä tahansa kylän tonttimailla ja lähiympäristössä. Asutusjatkuvuus tuottaa yllätyksiä, vanhan kyläpaikan vierestä voi löytyä aiemmin tuntematon kalmisto. Perinteisempiäkin kohteita koskevat tiedot lisääntyvät inventointi inventoinnilta. Rantojen kaavoituksessa on joissakin maakunnissa helppoa törmätä kivikautisiin asuinpaikkoihin, joiden säilyttämisellä on vaikutuksensa siihen miten rakennuspaikkoja viranomaisen mielestä on mahdollista sijoitella. Museoviraston ajatuksia on joskus vaikeaa saada sopimaan maanomistajien intressien kattavaan huomioi-

miseen.

Virtavedet, vesien hyötykäytön rakennukset ja rakenteet saavat nekin yhä enemmän huomiota. Virtavesissä luonnon- ja ympäristösuojelun sekä kulttuuriperinnön välillä on potentiaalinen, ajoin myös konkretisoituva jännite. Jokien ennallistaminen, kalatiet tai kielteinen suhtautuminen pienimittakaavaisen vesivoiman säilyttämiseen aiheuttavat herkästi kulttuuriperinnön arvojen menetyksiä. Ihmetellä voi myös sitä, kuinka nopeasti ja tehokkaasti suurin osa joki- ja purouit-tojen rakenteista onkaan kyetty hävittämään.

Maaseudun toimijat ja Museovirasto

Elämää ja työtä maaseudulla, ja samalla sen ympäristöä, muovaa joukko suuria, kaikkien tiedossa olevia muutoksia. Niitä ovat epätasainen aluekehitys ja maan sisäinen muuttoliike, ikärakenteen muutos, maatalouden mittakaavan muutos, koulujen lakkauttaminen ja muidenkin palveluiden pakeneminen. Kaikki ne ilmenevät myös kulttuuriympäristössä. Museovirasto tai maakuntamuseot pystyvät lähinnä reagoimaan muutosten seurauksiin voimatta vaikuttaa niiden syihin. Mahdollisuuksiemme mukaan osallistumme muutosten kielteisten vaikutusten minimoimiseen. Itse pidän olennaisena lähtökohtana mahdollisimman myönteistä suhtautumista toimintaan ja keinoihin ja muutoksiin, joilla maaseudun elinvoimaa koetetaan ylipäänsä ylläpitää ja kohentaa. Tämä tarkoittaa muun muassa uusiutuvan, suuritai pienimittakaavaisen energiantuotannon aiheuttamien ympäristömuutosten hyväksymistä, kunhan aivan keskeisiä valtakunnallisia maisematai muita arvoja ei uhanalaisteta.

Kirveenummi on tiivistänyt 1980–1990-luvut kylätutkimuksen ja -toiminnan yhteisöllis-toiminnalliseksi lähestymistavaksi, kuluvan vuositu-hannen toimijalähtöiseksi kylien kehittämiseksi. Tähän toimintaympäristöön Museoviraston on viranomaisena hieman vaikeaa, ehkä turhaakin asettua. Maaseudulla on runsaasti oman ympäristön hyväksi, sen arvojen tunnistamiseksi ja hyödyntämiseksi tehtävää järjestö- ja kansalaistoimintaa. Toimijoina ovat muidenmuassa Maa- ja

kotitalousnaiset, ProAgria, Maaseudun sivistysliitto, Talonpoikauskulttuurisäätiö, Suomen kylätoiminta ry sekä 4H -järjestö. Tällainen aktiivisuus on kuin suoraan kulttuuriperinnön määrittelystä. Sehän nähdään perittyinä voimavaroina, aineellisina ja aineettomina, jotka ilmentävät yhteisöjen ja yksilöiden arvoja, tietoja ja sellaisia perinteitä, joiden halutaan välittyvän muodossa tai toisessa myös tulevaisuuteen. Yhteisöjen merkityksen korostuessa viranomaisille on vähemmän tilaa, mutta vastaavasti heille on ehkä myös vähemmän tarvetta. Viranomaiset, Museovirasto siinä mukana, saavat myös herkästi palautetta asenteistaan ja puhunnastaan. Talonpoikauskulttuurisäätiön varapuheenjohtaja Juha Kuisman mukaan perusvirheitä ovat ainakin isännöiden merkityksen kiistäminen, yliajo asiantuntijatiedolla, liikkuminen ilman lupaa sekä suojeluasioden luetuttaminen vasta lehdestä. Väittäisin, että jos nuo ovat virheitä, ne syntyvät ensi sijassa ajan ja työvoiman niukkuudesta; vuorovaikutus ja keskustelu vaativat voimavaransa nekin.

Arkkitehti, TkT Emilia Rönkkö on todennut, että ”...maaseudun maankäytön suunnitteluun tarvitaan uudenlaisia välineitä, joilla ns. reunaehtosuunnittelun sijaan voitaisiin nostaa esiin myös kulttuuriympäristöjen tarjoamia mahdollisuuksia – niin asuinympäristöinä, yritystoiminnan mahdollistajina kuin monipuolisina virkistysympäristöinäkin.” (Rönkkö 2014.) Tähän on Museovirastonkin helppo yhtyä. Ymmärtääkseni niin maaseudun yhdistykset, ympäristöministeriö kuin maankäytön suunnittelun tutkijatkin ovat jo pari vuosikymmentä myös toimineet tämän eteen. Sitäkin valitettavampaa on, että suuri osa työsamme vastaan tulevista maaseudun kaavoista on yhä vähimmäispanoksin laadittuja rutiinisuunnitelmia.

Metsien kulttuuriperintö

Lähes koko pinta-alamme on metsiä, merialueita ja sisävesiä sekä soita, joiden lomassa on viljeltyä maisemaa, liikennealueita ja joutomaata. Tämän maiseman käyttö, muutos, säilyminen ja suojeleminen ovat yksi ympäristöpolitiikan peruskysymyksistä. Nämä ympäristöt ovat myös intressikonfliktien

aluetta, erityisesti metsien ja soiden suojelun sekä energiaratkaisujen osalta. Metsien käyttöön liittyvä ja metsissä sijaitseva kulttuuriperintö sekä metsäsuhteemme eri ulottuvuuksiin on keskeistä identiteettiämme. Tähän perintöön sisältyy myös puu materiaalina ja tarveaineena, myös uuden puuarkkitehtuurin ja esinekulttuurin aikaansaaminen traditioita uudistaen ja niihin tukeutuen.

Kansallinen metsäohjelma KMO 2010 nosti metsien kulttuuriperinnön vaalimisen yhdeksi metsäpolitiikan aiheista. Seuraava, vuoteen 2015 tähdännyt ohjelma tarkensi tavoitteeksi metsien kulttuuriperintöä koskevan kansallisen ohjelman aikaansaamisen. Konkreettiseksi hankkeeksi kirjattiin valtion metsien kulttuuriperinnön inventointi, ja yksityismetsien inventointikin haluttiin saada ainakin alulle. KMO 2015:n päivityksessä (2010) mainitaan lisäksi perinteisen ja nykyisen metsäkulttuurin yhteensovittaminen sekä metsien hoito-ohjeiden uudistaminen muun muassa maisema- ja kulttuuriarvojen huomioimiseksi.

Tuloksena on ollut Metsähallituksen metsätalouksella olevan kulttuuriperinnön inventointi, joka päättyi vuoden 2015 loppuun. Vaikka kaikkia metsämaita ei edes yritetty käydä läpi, on kyse ilmeisesti suurimmasta yksittäisestä kulttuuriperinnön inventointihankkeesta Suomessa, neljän miljoonan euron panostuksesta. Kohteita on kartoitettu yli 10 000, kivikaudelta 1960-luvulle päättyvän metsätyökämpäkulttuurin jälkiin asti.

Viimeistään 1990-luvulla Museovirasto on rahollaan hakeutunut yhteistyöhön yksityisten metsänomistajien ja alan järjestöjen kanssa. Viimeisin esimerkki tästä on suomalais-ruotsalaisena yhteistyönä Kyrönmaalla toteutettu SKAIK-hanke. Vuosina 2009–2012 toteutetun hankkeen tavoitteena oli vähentää metsätalouden muinaisjäännöksille aiheuttamia vahinkoja. Tavoitteeseen pyritään yhteistyöllä, koulutuksella ja tiedotuksella sekä kehittämällä mahdollisimman ekonomisia mutta samalla tarkkoja menetelmiä metsien kulttuuriperinnön inventoimiseksi. Kohdealueena oli Kyrönmaa, siis Laihian, Isonkyrön ja Vähänkyrön kuntien muodostama seutukunta, yhteistyötahoina Suomessa alueellinen metsäkeskus ja Pohjanmaan liitto sekä metsänomistajat.

Uusimmassa kansallisessa metsästrategiassa on vähennetty kulttuuriperinnön näkyvyyttä, eikä yksityismetsien inventointeja enää mainita. Myönteistä on tavoite metsäkulttuuriohjelman aikaansaamiseksi (mahdollisesti 2016–2017) sekä pyrkimys alan tiedonhallinnan kehittämiseen. Motorisoitu ja digitalisoitu metsien hoito ja puun korjuu saavat yhä helpommin suojelussa tarvittavat tiedot käyttöönsä. Toki vain sillä kattavuudella, millä tietoja on käytettävissä – ja tähän niitä yksityismetsien inventointejakin tarvittaisiin. Tavoite sopisi mitä mainioimmin osaksi alueellisia metsäohjelmia.

Metsissä kulttuuriperinnön suojelun voi asettaa osin lainausmerkkeihin. Kysehän on metsien kestävästä hoidosta ja moninaiskäytöstä myös kulttuuriperinnön turvaajana. Tämä rinnastuu tapoihin, joilla kulttuuriympäristön vaaliminen on integroitu maankäytön suunnitteluun, kaavoitushan on eri intressien yhteensovittamista. Joskus puhutaan yleisestä ja erityisestä suojelusta. Mitä paremmin edellinen, siis eri tarpeiden ja arvojen yhteensovittaminen toimii, sitä vähemmän tarvitaan jälkimmäistä eli varsinaista suojelutoimintaa.

Tältä pohjalta en ymmärrä pelkoja tai esteitä – muita kuin ehkä taloudellisia – sille, etteikö yksityisissä metsissä olevan kulttuuriperinnönkin tunnistamista ja turvaamista vietäisi nykyistä voimakkaammin eteenpäin. Käsitykseni on, että erityisesti maa- ja metsätalousministeriössä asenteet maaseudun kulttuuriympäristön, niin maatalouden maisemien kuin metsien kulttuuriperinnönkin vaalimiseen ovat tiukentuneet, näkökulma on muuttunut suppeammaksi ja on otettu taka-askelia. Ministeriön painostuksesta johtuen metsien merkitys osana kulttuuriympäristö sivuutettiin valtioneuvoston maalikuussa 2014 hyväksymässä kulttuuriympäristöstrategiassa. Ministeriö halusi kyseenalaistaa myös maaseudun maisemien useampitasoiset merkitykset, maanviljelijä kun ei kylvä kulttuuriympäristöön vaan peltoon. Näin ajatellen kulttuuriperintöä ei ylipäänsä ole olemassa.

Lähteet

- Kadonneen kulttuuriperinnön metsästäjät. Blogi Metsähallituksen talousmetsien kulttuuriperintöinventoinnista. Saatavissa: <http://kulttuuriperintoinventointi.blogspot.fi/> (Viitattu 10.12.2015)
- Kansallinen metsästrategia 2025. Saatavissa: <http://mmm.fi/kms> (Viitattu 10.12.2015)
- Katajamäki, Hannu; Maaseudun muutos suomalaisessa yhteiskunnassa. Esitelmä Kulttuuriympäristön neuvottelupäivillä. Pori 6.10.2014.
- Kirveenummi, Anna; Sadonkorjuuta kylätutkimuksista. Esitelmä Kulttuuriympäristön neuvottelupäivillä. Pori 6.10.2014.
- Kuisma, Juha; Kylien ja maaseututaajamien suojele. Asenteet, arvot, kommunikoinnin tavat. Esitelmä Kulttuuriympäristön neuvottelupäivillä. Pori 7.10.2014.
- Niukkanen, Marianna; Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäänneökset. Tunnistaminen ja suojele. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3, 2009. Saatavissa: <http://www.nba.fi/fi/File/685/hist-ajan-muinaisjaannokset.pdf>
- Rönkkö, Emilia; Maaseudun kaavoitus ja kulttuuriympäristöselvitykset, Nykytila ja kehittämistarpeet. Esitelmä Kulttuuriympäristön neuvottelupäivillä. Pori 6.10.2014.
- Skogens kulturarv i Kvarkenregionen. Saatavissa: http://www.nba.fi/fi/ajankohtaista/kansainvalinen_toiminta/yhteistyohankkeita/skaik (Viitattu 10.12.2015)
- Toivari, Pentti, Heljä Herranen (toim.); Maatalo. Suunnitelmamallisto maaseudun rakentamiseen. Maa- ja metsätalousministeriö. RAK, Rakennusalan Kustantajat. Jyväskylä 1996.
- Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. Saatavissa: <http://www.rky.fi> (Viitattu 10.12.2015)